

**До 160-річчя
з дня народження
Івана Франка**

Іван Франко – співець єдності України

У статті проаналізовано роль Каменяря у налагодженні галицько-наддніпрянських стосунків у останній третині XIX ст., розкриті його погляди на проблему соборності українського народу, формування й утвердження модерної української нації.

Ключові слова: Іван Франко, Михайло Драгоманов, народовство, громадівський рух.

Oleksander Reent

Ivan Franko as Singer of Ukraine's Unity

After P. Kulish left his political activity, the place of the main mediator in the Galician-Dnipro relations in 1873 was taken by M. Drahomanov. However, from the very beginning there seemed to be a conflict with the "senior" leadership of the populist movement. It was based on their reluctance to print without any changes radical articles by representatives of the younger generation of People's Party and M. Drahomanov as well.

In fact, in the late 1870-ies, the Galician-Dnipro relations were on the verge of the rupture, and Dnipro region residents rejected the idea of creating their center in Lviv. Only thanks to I. Franko's active uniting position, on the one hand and to M. Drahomanov, an indefatigable "arouser of souls", on the other, did not allow the final break of all ties between the Austrian and Russian Ukraine. It was them since the late 1870-ies who were the main mediators in the Galician-Dnipro relationship, who determined their character and structure.

During the 1880-ies in collaboration with M. Drahomanov, populists and Polish left movement I. Franko's outlook formation actually took place. The conflict with Polish socialists on national grounds showed an unusually large weight of the idea to unite in the poet's views.

Key words: Ivan Franko, Mykhailo Drahomanov, populist movement, community movement.

Александр Реєнт

Іван Франко – певець єдинення України

В статтє проаналізовано роль Івана Франко в налаживанні галицько-наддніпрянських отношень в последней трети XIX в., раскрыты его взгляды на проблему единства украинского народа, формирования современной украинской нации.

Ключевые слова: Иван Франко, Михаил Драгоманов, народовство, громадівское движение.

Іван Франко у працях філософського та суспільно-політичного спрямування піднімав проблеми, актуальні не лише й не стільки для його часу, як для наступних поколінь українців, в успіх та щасливу долю яких він щиро вірив. Саме у вмінні Франка виокремити з безлічі аспектів громадського життя якраз ті, які матимуть вирішальне значення для майбутнього україн-

ської нації, запропонувати реальні шляхи їх вирішення і полягала велич Івана Франка як мислителя та суспільно-політичного діяча.

Однією з таких проблем, які завжди хвилювали вченого, була роз'єднаність української нації, і не так у геополітичному плані, як ідейна, в підходах до базових духовних підвалин існування народу¹. Хіба ж не злободенна ця проблема

¹ Ця тема червоною ниткою проходить через поему «Мойсей».

і сьогодні, коли політики заради вирішення своїх тактичних завдань усе активніше намагаються розділити український народ на «дві України», абсолютно незважаючи на стратегічну перспективу, на ту шкоду, яка завдається наступним поколінням, що змушені будуть докладати чимало зусиль для подолання цих, здебільшого штучних, бар'єрів?

У цьому контексті дуже вдалою та актуальною видається цитата з «Одвертого листа до галицької української молодіжні» І. Франка: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без офіціальних кордонів»². Це одна з провідних ідей творчості мислителя у зрілому віці після захоплення соціалізмом та ґрунтовного вивчення й аналізу праць основних його теоретиків, доволі жорсткої (як згодом характеризував сам Франко навіть жорстокої) «драгоманівської» школи, зрештою розчарування в одному та іншому та переході на національно-демократичні позиції.

Саме тому, на нашу думку, важливо проаналізувати роль Каменяра у налагодженні галицько-наддніпрянських стосунків у останній третині XIX ст., розкрити його погляди на проблему соборності українського народу, формування й утвердження модерної української нації.

Для того, щоб зрозуміти роль І. Франка у розвитку галицько-наддніпрянських стосунків другої половини XIX ст., соборницьких змагань того часу загалом слід проаналізувати стан цих стосунків на середину 1870-х рр. З відходом П. Куліша від активної політичної діяльності, місце головного посередника у галицько-наддніпрянських стосунках від 1873 р. зайняв М. Драгоманов. Він відразу ж справив велике враження на «молодших народовців». Як зазначав один з їх представників, В. Навроцький, «Драгоманов дійсно покликаний будити – будити до праці для добра народного»³.

Однак уже з самого початку намітилася тенденція до конфлікту зі «старшим» проводом

народовського руху, в основі якої було небажання останніх друкувати без змін усі радикальні статті як представників молодшого покоління народної партії, так і самого М. Драгоманова. Кількаразові спроби досягти певного порозуміння не дали бажаного результату, а перипетії зі створенням Літературного товариства імені Шевченка призвели до ще більшого загострення стосунків. Згідно із задумом наддніпрянців, які в основному й профінансували створення останнього, воно мало стати всеукраїнською інституцією з провідним науково-літературним напрямком діяльністю, з наголосом на дослідженні народного життя в Україні, а також передбачався полегшений доступ до нього кожного бажаного. Однак остаточний варіант статуту, підготовлений львівськими народовцями, суттєво відрізнявся від попередніх домовленостей. Він значно обмежив можливість набуття членства, а управа товариства фактично стала повновладним його господарем, що М. Драгоманов справедливо характеризував як «олігархію»⁴.

Найбільше ж невдоволення наддніпрянців викликало обрання О. С. Качали головою організаційного комітету товариства. Тези його брошури «Політика Русинів» негативно сприйняли на Наддніпрянщині, а саме підтримку ним конкордату, конфесійних шкіл та привілеїв католицької церкви. У відкритому листі до редакції народовського часопису «Правда» наддніпрянці висловили свій протест проти цієї брошури й зазначили, що «хто хоч би й признавав федералізм країв і рівноправність народностей, але при тому не держиться у питаннях політичних і соціальних основ свобод і народоправства, а у питаннях культурних – свобод розуму, той хай не покликається на народ і народовців на Україні»⁵. Слід зауважити, що серед діячів українського руху на Наддніпрянщині тоді панувала віра у соціалістичну теорію й, як зазначав Павло Житецький у промові на шевченкових роковинах, «про діячів Київської громади російська права

² Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжні // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1986. – С. 405.

³ Навроцький В. По вопросу о малорусской литературе М. Драгоманова. Весна 1876 р. // Правда. – 1876. – Ч. 10.

⁴ Драгоманов М. Австроруські спомини // Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1970. – С. 196 – 200.

⁵ Одкритий лист з України до редакції «Правди» // Правда. – 1873. – № 19.

преса писала, що вони носять в одній кишені писання “батька” – Тараса (Шевченка), а в іншій – “Капітал” К. Маркса⁶.

У свою чергу, народовців не влаштувало нехтування провідними наддніпрянськими діячами того часу національною справою і їх активна пропаганда соціалізму, в тому числі й в Галичині. Різний підхід до визначення пріоритетності національного чи соціального фактору в політичній діяльності призвів до загострення стосунків М. Драгоманова з «молодшими» народовцями, зокрема М. Бучинським, В. Навроцьким, Є. Желехівським. З кінця 1874–1875 рр. кореспонденція між ними майже припинилася, а остаточно розрив відбувся восени 1875 р., під час чергового відвідання М. Драгомановим Львова по дорозі в Росію. На зборах львівської громади він заявив, що «не бачить української народності», а також підтвердив авторство статті із тезою про «одноплемінність і одновірність» українського і російського народів. Народовці ж не могли погодитися з його теорією про російську, великоруську і українську літератури та порівняння останньої з провансальською.

Під враженням від таких розмов з М. Драгомановим В. Барвінський писав братові Олександру, що “обох [М. Драгоманова і П. Куліша – О.Р.] слід вважати за пропащих людей для нашої справи. Кияни стоять на комуністичнім становищі і нехтують самостійність народності, а Куліш, як ви читав з його листу до Драгоманова – прийшов до того переконання, що «оба наречія (тобто руська і російська мови) должны со временем сольяться в одно»⁷. Своєрідним підсумком дискусії стала стаття В. Барвінського «Слівце до опізнання (Відповідь п. Українцєви (М. Драгоманову) на лист “Опізнаймося”, ч. 1 і 2 “Друга”»⁸). У ній ще

раз наголошено, що без попереднього здобуття національної самостійності “прогрес” неможливий, а самими тільки розмовами ситуацію змінити не вдасться⁸.

Розірвавши стосунки з народовцями, М. Драгоманов налагоджує контакти з львівською та віденською студентською молоддю, яка виявилася більш сприйнятлива до пропагованих ним соціалістичних ідей. У листі до “Старої Громади” у 1876 р. він писав: “Живе ткання, значить, вже підросло між нами і галицькою молодіжжю у самій Галичині, а перенесення наших ідей з Відня у Львів – то саме, що перехід українофільства з Петербурга в Київ”⁹. М. Драгоманов навіть вважав, що “ідеалізація” молодих галичан в середині 1870-их рр. мала значний вплив на рішення видавати “Громаду” та його еміграцію з Росії¹⁰.

Однак судові процеси 1877–1878 рр. у Галичині завдали удару як по цих планах, так і по галицько-наддніпрянських стосунках загалом. Вони виявили швидке поширення радикальних, та навіть революційних ідей серед галицької молоді, її зв’язок з М. Драгомановим і Київською громадою. В австрійських урядових колах усе більше утверджувався погляд на українофільство як на соціалістичний рух. Ревізії та обшуки помещкань народовських діячів та інституцій призвели до зменшення кількості. Відповідно, вони засудили соціалізм у “Правді” й всіляко заперечували свій зв’язок з М. Драгомановим і його галицькими послідовниками. Народовці навіть пригрозили повним розривом із наддніпрянськими діячами, якщо ті пропагуватимуть соціалістичні ідеї. У відповідь Київська громада делегувала у 1878 р. у Львів свого представника, який вимагав від В. Барвінського припинити цькування соціалістів та виступити на їх захист¹¹.

⁶ З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. 116. – С. 183. Цит. за *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – початку XX ст. – К., 2000. – С. 68.

⁷ Лист В. Барвінського до брата Олександра від 21 вересня 1875 р. // Відділ рукопису Інституту літератури НАН України, ф. 135, спр. 2282.

⁸ [Барвінський В.] Слівце до опізнання (Відповідь п. Українцєви (М. Драгоманову) на лист «Опізнаймося у ч. 1 і 2 «Друга»») // Правда. – 1877. – Ч. 4 і 5.

⁹ Архів М. Драгоманова. Том I. Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895). – Варшава, 1937. – С. 241.

¹⁰ Лист М. Драгоманова до І. Франка від 26 вересня 1884 р. // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у 2-х томах. – Т. 2. – К., 1970. – С. 502–510.

¹¹ Архів М. Драгоманова. – С. 310; Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – Т. II (1876–1878). – Чернівці, 1910. – 291.

Судові процеси зумовили також відхід частини радикальної молоді від активної громадської діяльності. Фактично, наприкінці 1870-их років галицько-наддніпрянські стосунки опинилися на межі повного розриву, а наддніпрянці відмовилися від ідеї створення свого осередку в Львові. Як згадував М. Драгоманов, у Києві постановили накладати штраф на кожного, хто заговорить про яку-небудь консолідацію з Галичиною. І лише активна соборницька позиція І. Франка, з одного боку, та невтомного “будителя душ” М. Драгоманова, з іншого, дозволили не розірвати остаточно всі зв'язки між південно-західною та південною Україною. Саме вони з кінця 1870-х рр. були основними посередниками у галицько-наддніпрянських стосунках, визначали їх характер та конструкцію.

Юний Франко привернув увагу як місцевих галицьких, так і наддніпрянських діячів уже першими ж статтями й оповіданнями у часописі “Друг”, виразність і сила слова яких свідчили про неабияку талановитість та перспективність молодого письменника. До того ж, на відміну від народоців він був палким прихильником соціалістичної ідеї, зокрема у трактуванні М. Драгоманова, що також служило певною перепусткою для налагодження більш тісних контактів з Київською громадою. До середини 1880-х рр. усі контакти останньої з Галичиною практично зводилися до Каменяра й кола його однодумців (М. Павлика, І. Белея), які, захопившись новітніми європейськими ідеями, започаткували радикальний напрям суспільного руху у краї, виразно соборницький від самого початку.

На відміну від народоців, які з 1880 р. задля перетворення в масовий рух і повернення на свою сторону якнайбільшої кількості прихильників зменшили активність та непоступливість у просуванні соборницької ідеї (зокрема відмовилися від застарілої фонетики в публікаціях з огляду на уподобання читачів, а свою увагу зосередили головним чином на галицьких проблемах) радикальна молодь на чолі з І. Франком у своїй видавничій діяльності не йшла на жодний компро-

міс. У той критичний для соборницьких змагань момент саме журнал “Світ”, який вони видавали, виявився єдиним, що намагався представляти в Галичині насамперед загальноукраїнські інтереси. Про це свідчить і листування О. Кониського з його редактором І. Белеєм у 1881 р. Значну підтримку своєю працею часопису надав Каменяр, який фактично став його основним дописувачем¹².

“Світ” став трибуною для висловлення думок усіх передових письменників Галичини і Наддніпрянщини, і не лише соціалістів. У 1910 р. на цьому наголосив і сам І. Франко, зауваживши, що “...в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрічалися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк із одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко – з другого боку. Се була перша спроба компромісу поступових і радикальних елементів усієї України-Руси”¹³. Однак вона продемонструвала й проблеми в об'єднанні всіх українських соборницьких сил. Емігранти, зокрема М. Драгоманов, знеохотилися до співпраці з журналом, тому що там друкувалися люди з Наддніпрянщини, погляди яких вони не поділяли¹⁴. Створити справді загальноукраїнський часопис І. Франко зміг лише у 1898 р., коли розпочалося видання “Літературно-наукового вісника”, а “Світ” став підвалиною, попередником цього майбутнього соборного журналу.

Із середини 1880-х рр., після спаду захоплення соціалізмом, Київська громада розширює свої зв'язки з галицькими українофільськими діячами, налагоджує контакти з представниками народоцького руху, зокрема з О. Барвінським. Останній ще у 1882 р. виступав за розрив будь-яких відносин зі старорусинами й виразне зазначення соборницьких позицій народоцького руху, однак його загальний виступив тоді проти цього¹⁵. Із середини 1880-х рр. О. Барвінського з однодумцями (група так званих “принципалістів”) активно підтримують наддніпрянські діячі, а контакти між ними ставали все інтенсивнішими. Фактично сформувалося дві основні лінії співпраці наддніпрянських та галицьких українофілів:

¹² Якимович Б. Книга. Просвіта. Нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80-их роках ХІХ ст. – Львів, 1996. – С. 118.

¹³ Франко І. Молода Україна: Провідні ідеї й епізоди. – Львів, 1910. – С. 26.

¹⁴ Якимович Б. Вказ. праця. – С. 119.

¹⁵ Янишин Б. Народоцький рух у Галичині як суспільно-політична течія (70–80-ті роки ХІХ ст.). Автореферат дис. к.і.н. – К., 2003.

1. І. Франко – М. Драгоманов – наддніпрянські українофіли (здебільшого просоціалістично налаштовані);

2. О. Барвінський – О. Кониський – Київська громада (на той час ліберального, національно-демократичного спрямування).

У 1884–1885 рр. наддніпрянці спробували примирити радикалів (насамперед І. Франка) із загальним народовським угрупованням для зміцнення українського руху в Галичині та його соборницького характеру. Після тривалих переговорів та суперечок влітку 1885 р. за безпосередньої участі О. Кониського таки вдалося досягти компромісу¹⁶. На скликаній нараді народовців більшість, крім М. Подолинського і А. Вахнянина, виступили за реформування “Зорі” за участю І. Франка. Протягом 1885–1886 рр. він фактично редагував її, проте непорозуміння все ж не зникли. А тому у вересні 1886 р. Каменяр вирішив розпочати з нового року видання власного часопису. Щоправда, цього разу Київська громада не підтримала його видавничих планів та порадила не зривати відносин із “Зорею” та народовською партією загальною¹⁷. Непостійний, імпульсивний, все ще відданий прихильник соціально-радикальних поглядів М. Драгоманова він не вписувався в її політичні плани. З 1886 р. майже всі стосунки з Галичиною громада розпочала вести через більш поміркованого, схильного до тактичних компромісів, але не менш щирого українця О. Барвінського. Нетривалий період співпраці І. Франка у відновленій “Правді” в 1888 р. не змінив ситуації, а лише закріпив її.

Проведена за наполяганням Київської громади згода радикалів на чолі з Каменярем із загальним народовським угрупованням стала однією з головних причин її розриву з М. Драгомановим. Останній звинуватив В. Антоновича в тому, що ініціювавши угоду народовців із поступовцями він став на перешкоді «внутрішньому розвитку»

галицької молоді, зокрема І. Франка¹⁸. Значною мірою саме М. Драгоманов своїми різко критичними листами, а часом навіть просто образливими характеристиками, допровадив до розриву поета з народовцями. Отже, після відходу останнього з “Зорі” та інших народовських видань у галицько-наддніпрянських стосунках закріпився зазначений вище поділ на дві лінії.

Водночас, протягом 1880-х рр. у співпраці з М. Драгомановим, народовцями та польським лівим рухом фактично відбувається світоглядне становлення І. Франка. Наприкінці 1870-х рр. останній визначав себе як наївного соціаліста, “по симпатії”, однак після судового процесу 1878 р. він ґрунтовно вивчив теорію соціалізму. Як пізніше він згадував, тодішній галицькій молоді соціалізм “імпував знанням будучини, простотою в ставленні і розв’язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією...”¹⁹.

Значний вплив на формування поглядів І. Франка у той час мало листування з М. Драгомановим та “громадівська” теорія останнього. За влучним висловом Я. Грицака, світогляд його у період зламу 1870–1880-х рр. можна представити як будівлю, цеглини якої запозичені з різних теорій²⁰. Однак мислитель ніколи не був конформістом, не сприймав сліпо чужі погляди і доктрини. Проаналізувавши праці К. Маркса, Ф. Лассаля та інших теоретиків соціалізму, він доволі швидко усвідомлює усі хиби соціалістичного вчення, насамперед марксистського зразка, його невідповідність галицьким умовам, селянському характерові української нації. Розчарування Франка соціалістичним рухом посилилося після невдалих спроб співпраці з польськими соціалістами, які виразно виявили їх шовіністичний характер, нехтування українськими національними проблемами на користь відновлення «історичної Польщі»²¹.

¹⁶ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України ВУАН. – Т. 1: Листування І. Франка з М. Драгомановим. – К., 1928. – С. 114 – 116.

¹⁷ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України ВУАН. – Т. 1: Листування І. Франка з М. Драгомановим. – К., 1928. – С. 184 – 185.

¹⁸ Архів М. Драгоманова. С. 28 – 44, 267 – 338.

¹⁹ Франко І. Рецензія на А. Фаресов «Народники и марксисты» // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1986. – С. 272.

²⁰ Грицак Я. «Дух, що тіло рве до бою». Спроба політичного портрету Івана Франка. – Львів, 1990. – С. 95.

²¹ Див.: Химка І. – П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). – К., 2002.

Саме конфлікт із польськими соціалістами на національному ґрунті продемонстрував надзвичайно велику вагу соборницької ідеї у поглядах поета. Тоді ж, на початку 1880-х рр., з'явився відомий цикл віршів "Україна" (не опублікований ні у 20-, ні в 50-тисомнику праць мислителя), найвідоміший із яких – "Не пора" – став одним з українських національних гімнів. У ньому поет чітко висловлює свою позицію: «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служити! Довершилась Україні кривда стара, – нам пора для України жить». Звертає на себе увагу використання виключно терміну "Україна", хоч тоді на позначення усіх українських земель у Галичині звичайно вживали термін "Русь-Україна", що також свідчить про відхід від старої традиції і перехід на українські соборницькі позиції.

Згодом у статті "Поза межами можливого" (1900) І. Франко зазначає: «Все, що йде поза рами нації, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими "вселюдськими" фразами покрити своє духове відчуження від рідної

нації"²². Підсумовуючи свій досвід участі у соціалістичному русі, зокрема й співпраці з польськими соціалістами, він писав: "...В інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї вирости тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути теорією і зробляться цвітучою дійсністю"²³. Очевидно, ці ідеї стали основою еволюції його поглядів у 1880–1890-х рр. від прихильника соціалізму до націонал-демократизму (в 1899 р. І. Франко став одним із засновників Української націонал-демократичної партії, а у низці статей наголосив на тому, що створення національної держави є безумовною передумовою розв'язання соціального питання).

Дозволю собі перефразувати згаданий на початку вислів мислителя з "Одвертого листа до галицької української молодіж" – "Сьогодні ми обов'язково мусимо навчитися чути себе українцями – не східними, не західними, не південними – а українцями без ідейних та духовних кордонів". Сподіваюся, що через 25 років нам не доведеться вже шукати поради Франка для вирішення проблем єдності, соборності української нації.

References

- Franko I. Odvertyi lyst do halyts'koyi ukrayins'koyi molodezhi // Zibrannya tvoriv u 50-ty tomakh. – Т. 45. – К., 1986. – С. 405.
- Navrots'kyu V. Po voprosu o maloruskoy lyterature M. Drahomanova. Vesna 1876 r. // Pravda. – 1876. – Ch. 10.
- Drahomanov M. Avstrorus'ki spomyny // Literaturno-publitsystychni pratsi. – Т. 2. – К., 1970. – С. 196–200
- [Barvins'kyu V.] Slivtse do opiznanya (Vidpovid' p. Ukrayintsevy (M. Drahomanovu) na lyst „Opiznaymosya u ch. 1 i 2 „Druha“) // Pravda. – 1877. – Ch. 4 i 5.
- Arkhiv M. Drahomanova. Tom I. Lystuvannya Kyuyivs'koyi Staroyi hromady z M. Drahomanovym (1870–1895). – Varshava, 1937. – С. 241.
- Lyst M. Drahomanova do I. Franka vid 26 veresnya 1884 r. // Drahomanov M. Literaturno-publitsystychni pratsi u 2-kh tomakh. – Т. 2. – К., 1970. – С. 502–510.
- Arkhiv M. Drahomanova. – С. 310; Perepyska M. Drahomanova z M. Pavlykom. – Т. II (1876–1878). – Chernivtsi, 1910. – 291.
- Yakymovych B. Knyha. Prosvita. Natsiya. Vydavnycha diyal'nist' Ivana Franka u 70–80-ykh rokakh KhIKh st. – L'viv, 1996. – С. 118.
- Yanyshyn B. Narodovs'kyu rukh u Halychyni yak suspil'no-politychna techiya (70–80-ti roky KhIKh st.). Avtoreferat dys. k.i.n. – К., 2003.
- Materialy dlya kul'turnoyi y hromads'koyi istoriyi Zakhidnoyi Ukrayiny. Vydaye Komisiya Zakhidnoyi Ukrayiny VUAN. – Т. 1: Lystuvannya I. Franka z M. Drahomanovym. – К., 1928. – С. 114–116.
- Franko I. Retsenziya na A. Faresov „Narodnyky y marksysty“ // Zibrannya tvoriv u 50-ty tomakh. – Т. 45. – К., 1986. – С. 272.
- Khymka I.-P. Zarodzhennya pol's'koyi sotsial-demokratiyi ta ukrayins'koho radykalizmu v Halychyni (1860–1890). – К., 2002.
- Hrytsak Ya. „Dukh, shcho tilo rve do boyu“. Sprba politychnoho portretu Ivana Franka. – L'viv, 1990. – С. 95.

²² Франко І. Поза межами можливого // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45. – К., 1986. – С. 284.

²³ Франко І. Огляд української літератури за 1906 р. // Рада. – 1907. – 17 січня. Цит. за: Якимович Б. Вказ. праця. – С. 10.